

Андрій Миколайович Маслюк,

кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник лабораторії
загальної психології та історії психології ім. В. А. Роменця
Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України,
м. Київ, Україна

УДК 159.9.01

ПРОБЛЕМА НАВЧАННЯ ТА РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

В статті розглянуто проблему навчання та розвитку особистості з позицій матеріалізму (Г. Костюк) та ідеалізму (Г. Ващенко). Уточнено, що становлення особистості Г. Костюк розглядає як детермінований суспільними умовами, навчанням та вихованням діалектичний процес самодвиження в результаті внутрішніх протиріччів. Розкрито погляди Г. Ващенко на майбутню українську освітню систему в незалежній Україні: ідеологія на основі християнства; включення релігії в шкільний навчальний план; створення української Академії педагогічних наук; створення молодіжних організацій.

Ключові слова: навчання, розвиток, релігія, особистість, виховання, освіта.

In the article the problem of learning and human development from the standpoint of materialism (G. Kostyuk) and idealism (G. Vashchenko). It clarified that the personality Kostyuk considers as a determined social conditions, training and education of the dialectical process of self-motion as a result of internal contradictions. It is found in the views of G. Vashchenko future Ukrainian educational system in independent Ukraine: Ideology based on Christianity; inclusion of religion in the school curriculum, the creation of Ukrainian Academy of pedagogical sciences; creation of youth organizations.

Key words: training, development, religion, personality, education, education.

Проблема навчання і розвитку особистості потребує постійного аналізу в контексті динамічного розвитку сучасного суспільства: зміни цінностей, еталонів відносин в сім'ї, релігійних, політичних, економічних, соціальних поглядів особистості тощо. Час неблаганний і теорії, моделі, парадигми розроблені науковцями минулого століття не завжди дають відповіді на сучасні питання. Однак, щоб зрозуміти сучасну особистість, необхідно звернутись до праць цих учених, адже питання навчання і розвитку особистості цікавило не одне покоління психологів (А. Адлер, Л. Божович, Г. Ващенко, Л. Виготський, Г. Костюк, О. Кульчицький, О. Леонтєв, С. Максименко, Г. Олпорт, Д. Узнадзе, З. Фрейд та ін.).

Серед плеяди науковців неповторним науковим доробком вирізняються погляди на навчання і розвиток особистості Г. Ващенко та Г. Костюка. Ґрунтовність, наукова значущість, багатоаспектність їхньої творчості спонукає нас зробити спробу психологічного осмислення проблеми навчання і розвитку особистості.

Мета статті полягає у здійсненні психологічного аналізу проблеми навчання і розвитку особистості в творчому доробку Г. Ващенко і Г. Костюка.

Порівнюючи автобіографічні дані вчених, необхідно виділити спільні та відмінні риси, особливості

життєвих ліній. Так, Г. Костюк походив з простої селянської родини Кіровоградської області, а Г. Ващенко – з сім'ї дрібномастного дворянина-козака Чернігівської області.

Навчався Г. Ващенко в Роменській духовній школі, Полтавській духовній семінарії, Московській духовній академії, що заклало фундамент ідеалістичних поглядів на особистість, а Григорій Костюк – у Колегії Павла Галагана, Київському інституті народної освіти, що сформувало його світогляд крізь призму матеріалістичних тенденцій.

Спільним захопленням науковців була школа, якій вони присвятили не один рік життя. Робота в школі з учнями та питання їхнього навчання та розвитку спонукали Г. С. Костюка до пошуку. Це призвело до здійснення задуму й створення вченим у зруйнованому німцями Києві Науково-дослідного інституту психології Наркомосвіти. Акцент було зроблено на вивченні дитячої психології: психології раннього, дошкільного та шкільного віку, педагогічної, загальної, спеціальної психології [2]. Дослідження особистості учня було центральною темою у творчому задумі Г. Костюка. Навчання не лише сприяє розвитку, а й залежить від нього. Готовність до навчання на кожному етапі має певні особливості. Науковець закликав

до застосування індивідуального підходу в діяльності з учнями (врахування вікових можливостей, уникнення недооцінки, переоцінки, перевантаження). «Як показують дані обстежень, обсяг завдань для роботи вдома нерідко буває такий, що сумлінним учням доводиться сидіти над їх виконанням по 4–5 годин щодня, у них не залишається часу для відпочинку, читання книг і нормального сну» [3]. Ці слова вченого характеризують освітні тенденції ХХІ століття, адже перевантаження сучасних дітей домашніми завданнями ще більш катастрофічне. В середній та старшій школі учні мають додаткові заняття, відпрацювання, олімпіади. По суті, дитина переживає довготривале виснаження, що далі переростає в проблеми зі здоров'ям (поганий зір, викривлення хребта тощо). Важливе значення має вміння вчителя проникати у внутрішній світ учня, правильно його розуміти й діяти відповідно до ситуації. «Учитель має усвідомлювати те, що в його професійній діяльності навчання і виховання нероздільні. Успішно навчаючи учнів, він тим виховує їх, а досягнення у вихованні учнів сприяють підвищенню якості їх навчальної діяльності» [там само]. Від уважності, спостережливості, розуміння особистості кожного учня, щирості у відносинах з учнями залежить авторитет учителя серед учнів. Навчання і виховання мають сприяти не лише успішному подоланню життєвих конфліктів, а й їх попередженню.

Отже, становлення особистості Григорій Силевич розглядає як детермінований суспільними умовами, навчанням і вихованням діалектичний процес саморуку внаслідок внутрішніх протиріч (зовнішнього – внутрішнього, об'єктивного – суб'єктивного).

Також Г. Ващенко багато працював в освітніх закладах. В автобіографії науковець зазначав, що він прагнув формувати національно свідому патріотичну молодь, яка була б освіченою, науково підкованою та використовувала провідні розробки у психології та педагогіці. Так, працюючи директором у 1921–1923 рр. в школі с. Білики поблизу Полтави, науковець разом зі своїми студентами зробив прилади для проведення психологічних експериментів (ергограф, естезіометр тощо). Це дало змогу проводити емпіричні дослідження. У школі застосовували новітній педагогічний метод виховання – метод Монтесорі. Було відкрито творчі гуртки тощо. Про школу та її новітні підходи почали писати у пресі, однак напрацьовані прогресивні здобутки Г. Ващенко «завалили комсомольці», а Григорій Григорович «дивом» уникнув арешту за свою діяльність [4]. Погляди Г. Ващенко на систему освіти відрізнялися від «єдино правильного» бачення, усталеного в радянській системі.

Ми усвідомлюємо, що в умовах тоталітарного режиму Г. Костюк не міг діяти по-іншому, оскільки жив і працював в УРСР. Науковець був змушений публічно відгукуватися на «геніальність вождя»: «Філософські ідеї Леніна, передусім розроблена ним теорія відображення, величні соціально-психологічні думки стали для радянських психологів справжнім дороговказом

в теоретичних і експериментальних дослідженнях» [3] Проте, попри всі перешкоди, Григорій Силевич намагався силою власного наукового авторитету (академік Академії педагогічних наук СРСР, заслужений діяч науки УРСР) відстоювати позиції психології як самостійної науки.

Значну частину життя Г. Ващенко прожив в УРСР, однак останні 22 роки перебував в еміграції. Кардинальні зміни почалися після його виїзду до Німеччини у 1945 році. Суттєво змінюється творчість вченого. Вона стає гостро критичною відносно соціальних, економічних, політичних аспектів життя людини в Радянському союзу. Емігрантський період творчості науковця є цікавим, оскільки пронизаний духом свободи, зокрема це стосується праці «Проект системи освіти в самостійній Україні» (1957). Автор порівнює освітні процеси, що відбувалися в царській Росії, більшовицькій Україні, західній Європі та Америці, а також систему освіти у вільній Україні (1917–1923 рр.), робить висновки про способи становлення освіти в незалежній Україні, які повинні були стати запорукою формування самодостатньої особистості.

Праця написана в 60-х рр. ХХ ст., але за інтелектуальним навантаженням є корисною та актуальною. Г. Ващенко вказує, що, по-перше, освіта в царській Росії була класовою, становою й приналежність до дворянства або духовенства відкривала інші освітні перспективи, аніж для дітей міщан, селян, торговців. По-друге, викладання в Російській імперії було російською мовою, що унеможливило для українських дітей не лише здобуття вищої, а навіть середньої освіти, адже мова була чужою, незрозумілою. За описами іноземних мандрівників рівень освіченості українського населення у ХVІІ ст. був настільки високим, що навіть жінки були навчені грамоті. Після запровадження антиукраїнської імперської політики щодо українського населення, рівень освічених людей на початку ХХ ст. становив приблизно 20 %. По-третє, навчання у школах здійснювалося формально, оскільки студенти, майбутні вчителі, не вивчали дитячої психології, педагогічної психології, педагогіки, що відштовхувало учнів від подальшого навчання: «Нерідко траплялись випадки, коли учні після закінчення школи “урочисто” спалювали шкільні підручники, підкреслюючи цими діями, що вони, врешті, покірили з остогидлою школою» [1]. Між учнями та вчителями часто були напружені відносини, що виявлялися в протистояннях, унаслідок чого незначний відсоток учнів, гарно закінчували школу. Г. Ващенко закликає до врахування помилок освіти в царській Росії під час розбудови освіти в майбутній незалежній Україні.

Історичний період 1917–1921 рр. ознаменованій боротьбою за самостійну національну державу. Йому була властива нова філософія вільного життя українців, що реалізувалась і в освітньому просторі самостійної держави. Система освіти в Україні, на думку науковців, мала відповідати таким критеріям (подаємо скорочену резолюцію ІІ Всеукраїнського

Учительського З'їзду 1917 р., м. Київ): «1) школа мусить бути національною не лише за мовою викладання, а й за його змістом; 2) школа повинна бути єдиною й організованою так, щоб усі громадяни мали право на безплатну нижчу, середню і вищу освіту, щоб учні були забезпечені підручниками, а школа була світською, але з бажання батьків може бути введено викладання релігії; 3) народна початкова школа має бути загальноосвітньою з семирічним курсом навчання; 4) в усіх селах на території України організувати "Просвіти" і у всіх повітах закласти "Учительські спілки"; 5) восени 1917 р. відкрити в Києві Український Народний Університет; 6) при школах влаштувати дитячі садки» [1]. Необхідно зазначити, що у процесі розбудови української освіти, необхідно також враховувати освітні потреби меншин, створюючи їхні національні школи. На З'їзді закладався принцип свободи вчителя у виборі підручників і методів навчання.

Так, Г. Ващенко наголошує на тому, що вже у вересні 1917 р. сільські школи стали україномовними, а частково навіть у містах початкові й середні школи та вчительські семінарії й інститути. Національний культурний дух захопив значну кількість професорів і студентів університетів, які перейшли на українську мову. Запорукою успіху в процесі запровадження української мови у навчально-виховний процес стала широка підтримка населенням українізації. За складних соціально-політичних та економічних умов (наприклад, в 1919 р. денікінці фінансували лише російськомовні школи), українські кооператори добровільно надавали фінансову допомогу українській школі, завдяки якій останні були забезпечені краще, ніж російськомовні. Викладання в школі відбувалося у зрозумілій та живій формі, що сприяло кращому розумінню навчального матеріалу учнями. Національно-патріотичне виховання реалізувалося у формі активного пізнання світу: творчі гуртки, майстерні, що були наближені до реальності, тобто не відірвані від конкретного життя. Наприклад, створено спілку української молоді (СУМ) в одній з патріотичних гімназій м. Київ.

Отже, за декілька років ідеологічного впливу українська школа отримала безцінний практичний доробок, який необхідно буде враховувати і розвивати в освітньому просторі незалежної України.

Систему освіти в більшовицькій Україні Г. Ващенко піддавав нищівній критиці, виокремивши деякі її особливості. По-перше, це тоталітарний характер цілої системи. Освіта і виховання молоді є одним із головних завдань комуністичної доктрини, що ставила за мету зробити молодь своїми однодумцями. Це підтверджує значна кількість заарештованих, засланих у концентраційні табори та розстріляних учителів, викладачів. Досить часто жертвами терору ставали найвідданіші комуністи, які не змогли пристосуватися до нових умов партії. По-друге, це внутрішні суперечності освітньої політики більшовиків. В. Ленін виступав проти станової освіти в царській Росії та закликав до формування єдиної школи, що

дає освіту всім громадянам, незалежно від їхнього походження та національності. Проте вони порушували ці ідеї. Наприклад, у СРСР існували спеціальні партійні школи, спеціальні інститути червоної професури, які здійснювали підготовку викладачів партійних шкіл тощо. Діти «куркулів» не мали права вступати до середньої школи. Про яку рівність доступу до освіти тоді йдеться? У тоталітарній державі відбувався поділ на своїх і чужих.

Суперечливим є зміст навчання, за яким після революції видатні діячі минулого засуджувалися як посібники буржуазії. В 1934 р. у статті «Зауваження Сталіна, Кірова і Жданова на конспект історії СРСР» було визначено «передову» роль московського народу в боротьбі за права людини [1]. Однак Г. Ващенко намагається бути об'єктивним дослідником і тому виокремлює позитивні сторони в освітній діяльності тоталітаризму – це розроблення теорії педагогіки, створення Академії педагогічних наук.

Григорій Григорович аналізує освітній досвід Франції, Німеччини і США. У Франції освітня система характеризується стійкістю, послідовністю, централізованим характером щодо керівництва.

У Німеччині рівень освіти залишається на високому рівні: «На початку першої світової війни в Пруссії серед покликаних до військової служби було тільки 0,02 % неписьмених» [1]. Особливістю системи освіти в Німеччині є відсутність централізму (освіта відповідає потребам місцевого населення), а також обов'язковість навчання. Важливою умовою прийняття учнів до школи є їхні здібності, а не матеріальний і соціальний стан батьків або віросповідання.

Щоб здібні учні з незабезпечених сімей продовжували навчання в середній та вищій школах, необхідно асигнувати громадські кошти з різних джерел надходження, та надати можливість навчатися. У німецьких школах вивчення релігії є обов'язковою умовою навчання. Воно має відповідати віровизнанням батьків учнів. На нашу думку, німецькі можновладці розуміли цінність освіти для народу й окремої особистості. Недарма німецька економіка на сьогодні є провідною в Європі, а рівень життя пересічних німців є високим.

Сучасна система освіти у США є висококласною. Починаючи з XVIII століття Федеральний уряд фінансував розвиток освіти. Наприклад, у 1867 р. створено бюро, метою якого було підвищення освіти й культурного рівня населення у межах держави. Науковці використовували наявний психолого-педагогічний досвід різних країн світу. Кожний штат має власну систему, але американці більше за європейців, наблизились до здійснення принципу єдиної школи, де учні можуть без перешкод проходити поступово етапи навчання. Освіта в США значно раніше, ніж в Європі, почала набувати сучасних тенденцій і стала «законодавцем освітньої моди».

Якою ж має бути українська освітня система в майбутній незалежній Україні? На думку Г. Ващенка, визначальним чинником освіти має бути ідеологія на

засадах християнства: «визнання Бога як Абсолютної Істини, Добра і Краси, як Творця і Промислителя Всесвіту; віра у безсмертність душі людини і перевага духу над тілом, вічного над тимчасовим; визнання абсолютної вартості особистості людини як образу й подоби Божої; визнання як основи моралі, любові до Бога й ближнього, любові до окремих людей і до своєї Батьківщини» [1].

Відповідно до християнської доктрини, Україна має бути демократичною державою, що забезпечить свободу кожного громадянина. Форма державного демократичного устрою може бути монархічною або республіканською. Засадами соціального та економічного устрою повинні бути християнська любов і справедливість, оскільки нерівність громадян перед законом є передумовою до конфліктів між окремими групами суспільства, а це створює основу для комуністичних ідей. Чи не пророчі слова Г. Ващенка стосовно монополій, груп наближених до влади в сучасній Україні, які не консолідують, а руйнують паростки демократії?

Автор розглядає питання щодо викладання релігії. Ліквідація духовних шкіл, закриття церков, жорстоке переслідування релігії, розповсюджене інформування компетентних органів сприяли забороні не лише навчання, а й розмов на тему релігії на теренах СРСР. Заборона викладання релігії у школі призвела до аморальності молоді. Враховуючи західний досвід під час планування освітньої системи в Україні, Г. Ващенко закликає до включення такої дисципліни, як «Релігія» до шкільного навчального плану в статусі обов'язкової для вивчення учнями. Необхідно бути толерантним у цьому питанні щодо інших релігійних напрямів і прагнути до задоволення релігійних потреб учнів. Далі автор справедливо порушує питання про кадрове забезпечення викладання релігії у школах, де вбачає труднощі, боротьбу ідеологічну з радянською системою. Знадобиться не один рік, щоб сформува-ти нових, незаангажованих системою викладачів, які будуть навчатися на богословських факультетах при університетах.

Ще однією основою майбутньої системи освіти в Україні має бути високий рівень наукової діяльності в галузі теоретичної педагогіки і психології. В Україні у XVI–XVII ст. існували культурні центри зі своїми школами, друкарнями, науковцями: Острог, Чернігів, Новгород-Сіверський, Почаїв, Луцьк, Львів, Київ, Вінниця тощо. Випускалося багато шкільних підручників за якими навчалися не лише в Україні. Проте через політичні події українці не змогли реалізувати власний науковий потенціал, тому Г. Ващенко закликає до створення української Академії педагогічних наук. До складу Академії будуть належати філіали у великих містах. Вони мають бути висококласні наукові кадри, щоб спрямувати власну діяльність на забезпечення шкільної освіти. Академія має бути матеріально забезпеченою: «На все це непотрібно жаліти коштів, оскільки всі витрати на освіту сторичею окупляться» [1]. У контексті сучасних тенденцій

української влади до економії за рахунок освіти, втрачається науковий потенціал, що потенційно закладає фундамент майбутнього програшу України в жорсткій світовій конкуренції. Отже, українська держава власноруч робить «науковий зашморг», а потім буде витрачати мільярди для відновлення науки, але буде запізно.

Також науковець закликає до видавництва підручників і літератури для молоді (державними, приватними друкарнями), але під жорстким контролем держави, щоб не поширювалася антиукраїнська, аморальна література.

На думку Григорія Григоровича, ми можемо лише зазначити, що Україна мала втратити тисячі своїх синів на війні у XXI ст., щоб нарешті почати частково контролювати власний інформаційний простір (книжкова продукція з сусідніх країн, радіо, телебачення). Наша толерантність до «непроханих сусідів» створює постійні проблеми («ми ніби воюємо, але водночас і торгуємо»)… Нам імпонує така думка автора: «Свобода не може бути необмеженою. Коли її використовують для злочинів, то її треба обмежити» [1].

Першим базовим етапом освітньої системи є виховання в родині та дитячих садочках. Для гармонійного психічного розвитку суттєву значущість має раннє дитинство. Дитина засвоює мову, у неї закладаються основи світогляду, формуються життєві навички тощо. Отже, в незалежній Україні має бути створено консультації для вагітних жінок; організовано ясла, де працюватиме персонал з медичною та педагогічною освітою. Поєднання виховного впливу родини й дитячого садка є оптимальним способом формування самодостатньої особистості. Важливим є національне виховання дітей у дитячому садочку через українські пісні, казки, вдосконалення знання рідної мови, знайомство з природою, традиціями власної країни тощо.

Система освіти в незалежній Україні, на думку Г. Ващенка, має бути такою: «1) передшкільне і дошкільне виховання: материнський догляд або ясла до 3-х років, дитячий садок від 3-х до 6-ти років; 2) початкова школа від 6-ти до 14-ти років; 3) середня школа: класична гімназія, реальна школа, середні технічні школи, учительська семінарія, середня агрономічна школа, середня медична школа від 14-ти до 18-ти років; 4) висока школа: університет, високі технічні школи, педагогічний інститут, академія мистецтва, консерваторія, військова академія від 18-ти до 23-х років; 5) позашкільна освіта; 6) науково-дослідчі установи: Академія наук, Академія педагогічних наук [1].

Автор вказує на помилки радянської системи освіти. Упродовж тривалого часу система свідомо виховувала неповагу до батьків, доноси на рідних (Павлік Морозов), що призводило до руйнування інституту сім'ї. Школа та родина мають бути взаємодоповнюючими й рухатися в одному напрямі.

Ще одна цікава думка автора про те, що батьки іноді мають підтримувати школу матеріально. У сучасній Україні батьки постійно матеріально підтримують школу, однак якість наданих освітніх послуг від того не змінюється.

Важливим аспектом виховання молоді є молодіжні організації. Наприклад, у СРСР (комсомол і піонери), в країнах Заходу (скаути), в українській діаспорі (СУМ та «Пласт»). Виховне значення цих організацій полягає у доповненні шкільної системи освіти. Молодь отримує досвід (дружби, солідарності, дисциплінованості, розвитку ініціативи, здібностей, сміливості, рішучості). В українських організаціях також виховують любов до Батьківщини, прагнення до боротьби за її волю. Отже, молодіжні організації мають працювати у кожній школі. До їх діяльності повинні бути залучені досвідчені вчителі, які будуть формувати особистість учня різними формами роботи. Це можуть бути мистецькі гуртки, літературні вечірки, концерти, вистави, дослідні агрономічні станції, технічні майстерні тощо. Для збереження надбань молоді необхідно організувати музеї, систематично проводити виставки творчості.

Стосовно керівництва освітою в незалежній Україні, то Г. Ващенко вказує на єдиний центр – Міністерство освіти. Для уникнення однобічності необхідно до керівних кадрів обирати представників різних релігійних течій. У Міністерстві мають працювати агрономи, інженери, лікарі, вчителі та ін., оскільки це забезпечить підготовку кваліфікованих робітників різних професій та сприятиме єдності в різних напрямках освіти.

Застережливо звучать слова Г. Ващенка: «Може статися так, що вороги будуть переможені, а коли розпочнеться мирне будівництво на Україні, наш народ виявить повну непідготованість, і це зрештою може призвести до того, що нами знову опанують чужинці» [1]. На жаль, думка науковця про те, що нами можуть опанувати спритні чужинці є реальністю у XXI столітті. Українці тривалий час боролися за незалежність, але що з нею робити так і не знають.

Таким чином, здійснений психологічний аналіз проблеми навчання і розвитку особистості в творчому доробку Г. Ващенка та Г. Костюка дає змогу виділити певні висновки. Аналізуючи біографічні відомості про науковців ми виділили як спільні особливості – захоплення школою, дитячою психологією, що проходить червоною ниткою крізь творчість Г. Костюка і Г. Ващенка, так і відмінні – пов'язані зі становленням їх як вчених у процесі навчання. Г. Ващенко навчався в Роменській духовній школі,

Полтавській духовній семінарії, Московській духовній академії, що стало підґрунтям його ідеалістичних поглядів на особистість. Григорій Силович здобував освіту в Колегії Павла Галагана, Київському інституті народної освіти, що сформувало світогляд вченого крізь призму матеріалістичних тенденцій. Становлення особистості Г. Костюк розглядає як детермінований суспільними умовами, навчанням і вихованням діалектичний процес саморуку внаслідок внутрішніх протиріч (зовнішнього – внутрішнього, об'єктивного – суб'єктивного).

Уточнено погляди Г. Ващенко на систему освіти в більшовицькій Україні, яку науковець критикував за тоталітарний характер, внутрішні суперечності та протиріччя змісту навчання. Майбутню українську освітню систему в незалежній Україні вчений спроектував, наповнивши її таким змістом: ідеологія на засадах християнства; включення релігії до шкільного навчального плану в статусі обов'язкової для вивчення; високий рівень наукової діяльності в галузі теоретичної педагогіки та психології; створення української Академії педагогічних наук; видавництво підручників під жорстким контролем держави; створення консультацій для вагітних жінок; організовані дитячі ясла, створення молодіжних організацій в кожній школі.

Подальші перспективи досліджень вбачаємо у психологічному аналізі праць представників української діаспори та науковців незалежної України.

Використані літературні джерела

1. Ващенко Г. Проект системи освіти в самостійній Україні / Г. Ващенко. – Мюнхен : СУМ, 1957. – С. 48.
2. Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України : інформаційно-наукове видання (до 70-річчя наукової діяльності) / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. – Київ : Педагогічна думка, 2016. – 100 с.
3. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / за ред. Л. М. Проколенко ; упоряд.: В. В. Андрієвська, Г. О. Балл, О. Т. Губко, О. В. Проскура. – Київ : Рад. шк., 1989. – С. 608.
4. Моя автобіографія / Г. Ващенко // Наук. зап. Укр. вільного ун-ту, філос. ф-т. – Мюнхен, 1963. – Ч. 7. – С. 5–9.